

અદ્ભુત પરોણો

અથવા

નચિકેતા અને સેમસાન

અનુવાદક :

બાબુભાઈ ધરદારામ દેસાઈ

બી. એ

કાશક :

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

સા. સુ. નં. બિ. હિં. ગ.

એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, ફાટ, મુંબઈ

સન ૧૯૩૮]

[સંવત ૧૯૯૫]

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૧૫૬૬ કિંમત

ગ્રંથનામ ૨૦૬૮૫૨ નવીન

વર્ગિક ૫૩૨૨ : ૨૪૨૧

પુસ્તક મળવાનું કેકાણું:
'ગુજરાતી' પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
સા સુ ન બિ હિડં ગ
એ લફી ન્સ્ટ ન સર્કલ
કો ટ, મું બ ધ

(સર્વ હક પ્રકાશકોએ સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

મુદ્રક અને પ્રકાશક:
નટવરલાલ ધ. દેસાઈ બી. એ.
'ગુજરાતી' પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
સા સુ ન બિ હિડં ગ
એ લફી ન્સ્ટ ન સર્કલ
કો ટ, મું બ ધ

બે બેલ

સાક્ષાત્ યમરાજ સાથે વાર્તાલાપ કરવાનો પ્રસંગ બે જ વ્યક્તિયોને પ્રાપ્ત થયો છે: એક બાળક નચિકેતાને અને બીજી સતી સાવિત્રીને. યમરાજ પાસેથી પોતાના સર્વસ્વનો છૂટકો કરી લાવનાર શિયળવતી સાવિત્રીનો યમરાજ સાથેનો સંવાદ લોકોને પરિચિત છે, જ્યારે આ લેખમાં જણાવેલો કઠો-પનિષદમાંનો વિદ્વન્તાપૂર્ણ આત્મજ્ઞાન વિષેનો સંવાદ ઘણા થોડાને જાણીતો હશે.

હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં બે દેવોનું ઘણું મહત્ત્વ છે: એક અગ્નિદેવ અને બીજા સૂર્યદેવ. અગ્નિદેવની સમજણ આ લેખમાંથી મળી શકે છે. જન્મજન્મમાંતરના સંસ્કાર લેતું લેતું આવેલું બાળક પણ ઈશ્વર સંબંધીનું જ્ઞાન મેળવવાને અધિકારી છે. નચિકેતાની ઉમ્મરના જ ધ્રુવજીને, પ્રહ્લાદને નાની ઉમ્મરમાં જ આત્મજ્ઞાન થયું હતું. વૃદ્ધ પિતાને દાન દેવાની વસ્તુની ખરી સમજ આપતા એક બાળક પોતે સશરીરે યમરાજ પાસે જાય, જઈ શકે, એ એક અદ્ભુત વાત છે. યમરાજ પાસેથી આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરીને નચિકેતા પાછો પૃથ્વીપર આવી પિતાને મળતાં તે પિતાને કેટલો આનંદ થયો હશે, તેની કલ્પના જ વાંચકે કરી લેવાની રહે છે. આમ જ્ઞાનની બાબતમાં તેના પિતા ઉદાસક કરતાં પણ નચિકેતા વધારે જ્ઞાની માલમ પડે છે; અથવા તો કહો કે, ક્રાંતદર્શી પિતાએ જ પુત્રની લાયકાત જોઈને નચિકેતાને આત્મવિદ્યા શીખવાને યમરાજ પાસે મોકલી આપ્યો હશે. તે ગમે તે હો, પણ નચિકેતા અને યમરાજ વચ્ચે થયેલા સવાલ જવાબથી આપણને ઘણું ઘણું જાણવાનું મળે છે.

યમરાજ અને ધર્મરાજ એ બે જુદી જુદી વ્યક્તિઓ નથી, પણ તે બે અધિકારો છે. દુષ્ટને તે યમરાજ તરીકે જણાય છે, સારા પુરુષોને તે ધર્મરાજ તરીકે જણાય છે. બાળક નચિકેતાને યમરાજ પાસે જતાં ડર નહોતો લાગતો, તે તેની સાખીતી છે. મહા મોટા મોટા દેવો છે તે પણ એક સર્વ શક્તિમાન પરમાત્માના તાબામાં રહી તેનું રાજ્ય ચલાવે છે. તેઓ જુદા જુદા સ્થાનપરના અધિકારીઓ છે. તેઓ પણ તે પરમાત્માની ધાર્મિકી નિયમિતપણે પોતપોતાનું નિયત કાર્ય કરે જાય છે. જ્યાં મોટા મોટાઓની આવી વાત છે, ત્યાં આપણે મનુષ્ય તે કોણ માત્ર? તેને પણ આ પૃથ્વીપર ઈશ્વરનું જ સોંપેલું કાર્ય કરવાનું છે. તે કરવાથી તે સુખી થાય છે અને તે ન કરવાથી દુઃખી થાય છે.

આશ્વિનૈકાદશ }
સંવત્ ૧૯૯૪ }

બાબુભાઈ ઈચ્છારામ દેશાઈ

અદ્ભુત પ્રાહુણો

અથવા

નાયિકેતા અને યમરાજ

પ્રથમ પ્રકરણ

સાત્યયુગનો પવિત્ર કાળ હતો. દેશભરમાં યજ્ઞોનો પ્રચાર થઈ રહ્યો હતો. યજ્ઞોના ધૂમાડાથી અને તેમની પવિત્ર સૌરભ(સુગંધ)થી આકાશ ભરાઈ જતું હતું. વેદના પવિત્ર મન્ત્રોના ઘોષથી દિશાઓ ગુંજી રહી હતી. યજ્ઞોનું હવિ ગ્રહણ કરવા માટે સ્વર્ગમાંથી દેવો પૃથ્વીપર ઉતરી આવતા હતા. પવિત્ર અને આનંદમય વાદોના ધ્વનિથી સર્વે જીવો પ્રમુદ્ધિત થઈ રહ્યા હતા. યજ્ઞકર્તા યજ્ઞમાન યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ થતાં પરમશ્રદ્ધાથી, નમ્રતાથી ઋત્વિજગણોને દક્ષિણા વહેંચી આપતા હતા. આકાંક્ષારહિત થઈને સાત્ત્વિક યજ્ઞકર્તા વેદવિધિને પૂર્ણતાથી પાલન કરતા સમસ્ત કાર્ય સંપાદન કરતા હતા.

વિશ્વજિત યજ્ઞ

આવા પવિત્ર યુગમાં વાજશ્રવા ઋષિના સુપુત્ર ઉદાલક મુનિએ વિશ્વજિત નામનો એક યજ્ઞ કર્યો. આ યજ્ઞમાં સર્વસ્વનું દાન કરવું પડે છે. તદનુસાર વાજશ્રવસ (વાજશ્રવસના પુત્ર) ઉદાલકે પણ સર્વવેદસં દર્શો-પોતાનું સર્વ ધન ઋષિઓને આપી દીધું.

ઉદાલક ઋષિને નચિકેતા નામે એક પુત્ર હતો. જે સમયે ઉદાલક ઋષિ ઋત્વિજોને અને સદસ્યો(સભાસદો)ને દક્ષિણા વહેંચી રહ્યા હતા અને તેમાં સારી નરસી બધી જાતની ગાયો અપાઈ રહી હતી તે સમયે તેના પુત્ર બાળક નચિકેતાના નિર્મળ અંતઃકરણમાં શ્રદ્ધાએ પ્રવેશ કર્યો.

નચિકેતાએ પોતાના મન સાથે વિચાર કર્યો કે, ‘જે ગાયો છેલ્લીવાર જળ પી ચુકી છે, ધાસ ખાઈ ખાઈને આખરની અવસ્થાએ પુગી છે, દૂધ નેતું બધું દોહાઈ ચૂક્યું છે (જે વસુકી ગયેલી હોવાથી દૂધ આપતી બંધ થઈ છે, જે દૂધ દેતી નથી), જે શક્તિહીન અર્થાત્ ફરીથી ગર્ભ ધારણ કરવાને (ગાભણી થવાને) અસમર્થ છે, એવી એવી ગાયોનું જે દાન કરે છે તેઓ આનંદહીન શૂન્ય લોકોને મેળવે છે.

‘યજ્ઞ થયા પછી ગૌદાન અવશ્ય કરવું જોઈએ, પરંતુ દાન આપવાને અયોગ્ય એવી વસુકી ગયેલી, દુબળી પડેલી, મરણાસન્ન થયેલી ગાયોનું દાન કરવાથી દાન કરનારનું ઉલટું અમંગલ થાય છે.’

નચિકેતાનો પ્રશ્ન

આ પ્રકારની ભાવનાથી સરલહૃદયી નચિકેતાના મનમાં ઘણી વેદના થઈ અને તેથી પિતાનું અશુભ મિટાવવા માટે પોતાનું બલિદાન આપવાનો વિચાર કરી તેણે પિતાશ્રીને પૂછ્યું કે, ‘હે પિતાજી! હું પણ આપનું પુત્રરૂપી ધન છું; તતઃ કસ્મૈ માં દાસ્યસિ । મને તમે કેાને આપવાના છો ?’

પિતાએ કંઈ જવાબ આપ્યો નહીં.

નચિકેતાએ ફરીથી પિતાજીને પૂછ્યું:—‘પિતાજી! મને કેાને દાનમાં આપો છો ?’

પિતાજીએ બીજી વાર પણ ઉપેક્ષા કરી; જવાબ આપ્યો નહીં.

ધર્મભીરુ નચિકેતાથી રહેવાયું નહીં અને તેણે ત્રીજી વાર તેનો તે જ પ્રશ્ન પિતાજીને પૂછ્યો.

ઋષિ પિતા ચીઢાઇ ગયા અને ખીજવાઇને બોલી ઉઠ્યા કે, 'મૃત્યવે ત્વાં દદામિ । તને તો મૃત્યુને આપવાનો છું !'

પિતાના ક્રોધભર્યાં વચનો સાંભળી નચિકેતા વિચાર કરવા લાગ્યો કે, 'શિષ્યો અને પુત્રોની ત્રણ શ્રેણીઓ હોય છે—૧ ઉત્તમ, ૨ મધ્યમ અને ૩ અધમ. ૧) જે શિષ્ય ગુરુનો અભિપ્રાય સમજીને તેમની આજ્ઞાની કંઈ પણ રાહ જોયા વિના તેમની સેવા કરવા લાગી જાય છે તે ઉત્તમ કહેવાય છે. ૨) જે શિષ્ય આજ્ઞા મળ્યા પછી કાર્ય કરે છે તે મધ્યમ અને ૩) જે ગુરુનો અભિપ્રાય સમજી લીધા પછી અને આજ્ઞા સાંભળી લીધા પછી પણ ગુરુની ઇચ્છાનુસાર કાર્ય નહીં કરે તે પોતાને અધમ (કનિષ્ઠ) કહેવડાવે છે. હું કદાચ પ્રથમ શ્રેણી પર નહીં હોઉં, પણ ખીજી પંક્તિમાં તો જરૂર છું; હું અધમ તો કદાપિ નથી જ. મારા જેવા ગુણસંપન્ન પુત્રને પિતાજીએ, કોને ખબર, શા કારણે યમને આપી દીધો ? મૃત્યુદેવતાનો મારાથી શો સાર સરશે ? હું તેના શું કામમાં આવીશ ? મારાથી યમરાજનું કયું પ્રયોજન સિદ્ધ થશે ? સંભવ છે કે, પિતાજીએ ક્રોધાવેશમાં જ આ પ્રમાણે કહી દીધું હોય; પરંતુ, તે ગમે તે હો, પિતાજીનું બોલવું અસત્ય નહીં થવું જોઈએ.' આ પ્રમાણે વિચાર કરીને તેણે યમરાજને ત્યાં જવાનો જ નિશ્ચય કરી લીધો, ધન્ય છે તેની પિતૃભક્તિને અને ધન્ય છે તેના ત્યાગને !

પુત્રની વ્યવસ્થા જોઈને ઉદાલક ઋષિ એકાંતમાં બેસીને પસ્તાવે કરતા હતા કે, 'મેં ક્રોધમાં પુત્રને શું કહી નાંખ્યું ?'

આમ પિતા વિચાર કરે છે તેટલામાં તો નચિકેતાએ પિતા પાસે જઈ કહ્યું કે, 'હે પિતાજી, આપના પૂર્વજોનો વ્યવહાર જુવો; તે સમયના સાધુ પુરુષોનો વ્યવહાર તપાસો. તેમનાં ચરિત્રોમાં પહેલાં કોઈ વાર પણ અસત્યનો વ્યવહાર નહોતો અને આજે પણ નથી. અસાધુ—ખરાબ લોકો જ અસત્યનું આચરણ કર્યાં કરે છે, પરંતુ તે અસત્યથી કોઈ અજર—અમર નથી થઈ શકતું. મનુષ્ય, અનાજની માફક, વૃદ્ધ અને ક્ષીણ થઈ મરી જાય છે અને

અનાજની માફક જ કર્મવશ થઈ પુનર્જન્મને પામે છે. તેટલા માટે જ આ અનિત્ય સંસારમાં જોડું આચરણ કરવાનું શું પ્રયોજન હોય ? શા માટે અસત્યનું આચરણ કરવું ? પિતાજી ! આપ આપના સત્ય વચનનું પાલન કરી મને યમરાજની પાસે જવાની આજ્ઞા આપો.’

પિતાને બહુ દુઃખ થયું, પરંતુ પુત્રની સત્યપરાયણતા અને સારી સમજ જોઈ ઋષિ પિતાએ તેને યમરાજ પાસે જવાની પરવાનગી આપી. નચિકેતાએ પિતાના વચનોને નિભાવવાને માટે યમસદન તરફ પ્રયાણ કર્યું.

દ્વિતીય પ્રકરણ

યમરાજના અતિથિ

નિર્ભય ચિત્તવાળા નચિકેતાએ પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે યમરાજના ઘર-પર આવી શોધ કરવા માંડી તો તેને જણાયું કે, યમરાજ તો ક્યાંક બહાર ગયા છે. નચિકેતાને ત્રણ રાત્રિ સુધી અન્નજળ લીધા વિના યમરાજની પાછા ફરવાની રાહ જોવી પડી.

ત્રીજે દિવસે યમરાજ ઘેર પાછા ફર્યા ત્યારે યમરાજના ઘરના લોકોએ એ યમરાજને કહ્યું કે, ‘સાક્ષાત્ અગ્નિ જ બ્રાહ્મણના-અતિથિના રૂપમાં ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે. સારા ગૃહસ્થો તે અતિથિરૂપ અગ્નિના દાહની શાન્તિ અર્થે તેને જળ (પાદાર્થ) આપે છે. તેટલા માટે હે વૈવસ્વત યમરાજ ! આપ તે બ્રાહ્મણ બાળકના પગ ધોવાને માટે જળ લઈ જવો. અતિથિ ત્રણ દિવસ થયાં આપની વાટ જોતા જોતા અનશ્નન (લાંબણ) વ્રત લઈ બેઠા છે, માટે આપ પોતે તેની સેવા કરશો તો જ તે શાંત થશે. જે અદ્યપ્યુદ્ધિ પુરુષના ઘરપર અતિથિ બ્રાહ્મણ ભોજન કર્યા વિના રહે, તો તે મંદ્યુદ્ધિ પુરુષની બધી આશાઓ અને પ્રતીક્ષાઓ-જ્ઞાત અથવા અજ્ઞાત વસ્તુઓને મેળવવાની ઇચ્છાઓ, પરાણના સંયોગથી મળનાર ફળ, તેની સંપત્તિ, પુત્ર, પશુ, સત્ય ભાષણ, યજ્ઞ યાગ અને બધાં આપૂર્ત કર્મો (કુવા, તળાવ, ધર્મશાળા, ઋગ્ણાલય,

અનાથાશ્રમો, પ્રસૂતિગૃહો, વિદ્યાર્થીગૃહો, શાળા પાઠશાળાઓ વગેરે સાર્વજનિક કાર્યોના ચનાર પુણ્ય) નષ્ટ થઈ જાય છે.’

આ વાતો સાંભળીને યમરાજ જળથી ભરેલો એક સુવર્ણકળશ (સોટો) લઈ દ્વારપર દોડ્યા અને અતિથિ નચિકેતાને પાદાર્થ આપી આદરપૂર્વક કહેવા લાગ્યા કે, ‘હે બ્રાહ્મણ ! તમે નમસ્કાર કરવા યોગ્ય અતિથિ થઈને મારા ઘર પર ત્રણ ત્રણ દિવસ થયાં કાંઈપણ ખાધા પીધા વિના પડ્યા રહ્યા છો; તમને નમસ્કાર છે અને આ પ્રમાણે થવાથી મારા દોષની નિવૃત્તિ કરી મારું કલ્યાણ થાય તેમ તમે કરો. મારાથી (અજ્ઞાણતાં) મોટો અપરાધ થઈ ગયો છે, માટે હવે તમે પ્રત્યેક રાત્રિ દીઠ એક એક વરદાનના હિસાબે બધા મળી ત્રણ વર મારી પાસેથી માંગી લો !’

(યમરાજ-ધર્મરાજ-ના બારણે ત્રણ દિવસ સુધી અતિથિ ભૂખ્યા પડ્યો રહે, તે કેટલો મોટો અપરાધ ! પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં અતિથિસેવા-પરોણાગત ગૃહસ્થોનું સર્વથી પ્રથમ આવશ્યક કર્મ મનાતું હતું. ધર્મશાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે કે, અતિથિને સાક્ષાત્ નારાયણસ્વરૂપ સમજીને તેની સેવા કરવી જોઈએ. જે ગૃહસ્થ સંસારી અતિથિની સેવા ન કરતો હોય, તો તેના સર્વ શુભ કાર્યો તે ભૂખ્યા અતિથિ ખાઈ જાય છે, લઈ લે છે. ભારત વર્ષના વૈદિક યુગમાં બારણે આવેલો અતિથિ(પરોણા-નારાયણ)ની બહુ સેવા-પરોણાગત થતી હતી. યમરાજનું આ ઉદાહરણ ધણું જ મહત્વનું છે. જે દિવસથી ભારતવર્ષે આ પારકાની સેવા કરવાના વ્રતના બંધનને ઢીલો કરી નાંખ્યો, જ્યારથી ભારતવર્ષના સંસારી ગૃહસ્થ કેવળ પોતાનાં સ્ત્રી પુત્રો માટેની ભોગ-વિલાસની સામગ્રીની જ વ્યવસ્થા કરવામાં ઇતિકર્તવ્યતા માનવા લાગ્યો, જ્યારથી અતિથિઓ-નારાયણો, પરોણાઓને માટે ગૃહસ્થના દરવાજા બંધ થવા લાગ્યા ત્યારથી ભારતની દુર્ગતિનો આરંભ થઈ ગયો. અસ્તુ.)

પહેલું વરદાન : પિતાની પ્રસન્નતા

યમરાજની વાત સાંભળીને ‘સદા સંતુષ્ટ’ રહેનાર નચિકેતાએ એમ વિચાર કરવા માંડ્યો કે, ‘પિતાને સુખ આપવું એ જ પુત્રનું સૌથી પ્રથમ કર્તવ્ય રહે છે.’

તેણે યમરાજ પાસેથી આ જ પહેલું વરદાન માંગ્યું:—

‘હે મૃત્યુ દેવ ! ત્રણ વરદાનોમાં હું પ્રથમ વર એ માંગું છું કે, મારા પિતા મારા પ્રતિ શાંત સંકલ્પ, પ્રસન્નચિત્ત અને ક્રોધરહિત થઈ જાય. અને વળી જ્યારે હું આપની પાસેથી પાછો મારે ઘેર જાઉં તો તે વખતે તેઓ મને ઓળખી મારી સાથે પ્રેમથી વાતચીત કરે.’

યમરાજએ તથાસ્તુ ‘તેમ થાવ’ કહી વધુ જણાવ્યું કે, ‘મારી પાસેથી તમારા પાછા ફરી જતાં તમારા પિતા પહેલાંની માફક તમને પિછાની લેશે; મૃત્યુના મુખમાંથી છૂટેલા તમને જોઈને તેઓ સુખથી સ્વશે અને તેમનો ક્રોધ શાંત થઈ જશે.’

પિતૃભક્ત બાલકની પહેલી કામના પૂર્ણ થઈ.

બીજું વરદાન : અગ્નિનું ખરેખરું સ્વરૂપ

નચિકેતાએ આ પ્રકારથી પિતાને સુખ સંપાદન કરી આપ્યા પછી સર્વ જીવોના મંગળ--કલ્યાણને માટે સ્વર્ગના સાધન અગ્નિ તત્ત્વને જાણવા માટે યમરાજને પૂછ્યું કે, ‘હે મૃત્યુ દેવ ! સ્વર્ગમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભય હોતો નથી; ત્યાં સ્વર્ગમાં આપ (મૃત્યુ) હોતા નથી; ત્યાં કોઈને વૃદ્ધત્વ (જુઠાપો) આવવાનો ભય નથી; ભૂખ તરસથી રહિત થઈ, શોકને તરીને ત્યાં ખુબ આનંદથી ભોગ ભોગવતા રહેવાય છે. એટલા માટે હે મૃત્યુ દેવ ! સ્વર્ગના સાધનભૂત અગ્નિને આપ તેના ખરેખરા સ્વરૂપથી જાણકાર છો, તેથી મને શ્રદ્ધાળુને આપ તે બતાવો. કારણ, તે અગ્નિના સ્વરૂપને જાણીને લોકો સ્વર્ગમાં રહી અમૃતતત્ત્વને (દેવત્વને) પામે છે. આ હું બીજું વરદાન માંગુ છું.’

ઘણી મોટી તપસ્યા કરીને યમરાજે અગ્નિ-વિદ્યાને જાણી લીધી હતી. ખરેખરા અધિકારી વિના આ વિદ્યાને આપવાથી (શિખવવાથી) વિદ્યાદાન આપનાર અને લેનાર બેઉમાંથી કોઈનું કલ્યાણ થતું નથી. પરંતુ આજે નચિકેતાને ઉત્તમ અધિકારી જિજ્ઞાસુ સમજીને અગ્નિ-તત્ત્વનું મહત્વ બતાવતા યમરાજ બોલ્યા કે; ‘હે નચિકેતા ! હું તે સ્વર્ગના સાધનભૂત અગ્નિને ઘણી સારી રીતે (સર્વાંગપણે) જાણું છું અને તે તને બતાવું છું. તું તેને સારી

રીતે ધ્યાન દઇ સાંભળ. આ અગ્નિ અનન્ત (સ્વર્ગ) લોકની પ્રાપ્તિનું સાધન છે. તેના વિરાટરૂપથી તે જગતની પ્રતિષ્ઠાનું મૂળ કારણ છે. તેને તું વિદ્વાનોની બુદ્ધિરૂપી ગુહામાં સ્થિત થયેલો જાણુ.’

ઉપર પ્રમાણે અગ્નિનું સ્વરૂપ સમજાવ્યા પછી યમરાજાએ નચિકેતાને સમસ્ત લોકોનાં આદિકારણ તે અગ્નિની અને તેને માટે જેવી અને જેટલી વેદી જોઈએ, તે જે પ્રકારે રાખવી જોઈએ, તે સર્વ બતાવ્યું અર્થાત્ યજ્ઞસ્થાનના નિર્માણને માટે આવશ્યક સામગ્રીઓ અને અગ્નિ પ્રકટ કરવાની વિધિઓ બતાવાવી.

તીક્ષ્ણ બુદ્ધિમાન યમરાજે કહેલી સર્વ વાતો નચિકેતાએ ફરી પોતે કહી બતાવી પોતાની પ્રતિભાને સિદ્ધ કરી દીધી.

નાચિકેત અગ્નિ

બ્રાહ્મણની અપ્રતિમ યોગ્યતા જોઈને યમરાજાને ઘણી પ્રસન્નતા થઈ અને તેને પહેલાં કબુલેલાં ત્રણ વરદાનોથી જુદો એક એથો વર એ આપ્યો કે, ‘મેં જે અગ્નિની વાત (સમજાણુ) તને કહી તે તારા જ નામથી દુનિયામાં પ્રસિદ્ધ થશે. અને તું આ વિચિત્ર અમૂલ્ય રત્નોવાળી શબ્દ (અવાજ) કરતી માળખે પાણુ વધારામાં ગ્રહણ (સ્વીકાર) કર.’

નચિકેતાનું તેજથી ઝળહળી રહેલું મુખમણ્ડલ પ્રસન્નતાથી ભરાઈ ગયું.

યમરાજ ફરીથી કહેવા લાગ્યા કે, ‘જેણે યથાર્થ રીતથી (શાસ્ત્ર પ્રમાણે) મા બાપ અને આચાર્ય(ગુરુ)ના ઉપદેશ અનુસાર ત્રણ વખત નાચિકેત અગ્નિની ઉપાસના (સેવા પૂજા અર્ચા) કરી યજ્ઞ, વેદોનું અધ્યયન અને દાન કર્યું હશે, તે જન્મ અને મૃત્યુને તરી જશે અને જ્યારે તે ભાગ્યવાન પુરુષ તે નાચિકેત અગ્નિને બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયેલા, જ્ઞાનવાળા પૂજવા યોગ્ય દેવ તરીકે જાણતા થશે ત્યારે તે પુરુષ શાંતિ-સુખને પ્રાપ્ત કરશે. નાચિકેત અગ્નિનું સ્વરૂપ, સંખ્યા અને આહુતિ આપવાની પ્રણાલિકા જાણી જે તેની ઉપાસના (સેવાપૂજા અર્ચા) કરશે તે દેહપાતની પૂર્વે જ મૃત્યુના પાશને તોડીને અને શોક-રહિત થઈને સ્વર્ગમાં આનંદ મેળવશે.’

ત્રીજું વરદાન : આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન

નાચિકેત અમિ સ્વર્ગનું સાધન છે તે બતલાવીને અને તેની બીજી વધુ પ્રશંસા કરીને યમરાજએ નચિકેતાને કહ્યું કે, ‘હે નચિકેતા ! હવે ત્રીજો વર માંગી લો.’

અધિકારીની પરીક્ષા

આ(મૃત્યુ)લોકને માટે પિતાની પ્રસન્નતાનો પહેલો વર અને પરલોકને માટે સ્વર્ગપ્રાપ્તિના સાધન અમિદેવનું જ્ઞાન બીજા વર તરીકે વરદાનમાં મેળવીને નચિકેતા વિચાર કરવા લાગ્યા કે, ‘સ્વર્ગમુખમાં જ શું જીવનું પરમ કલ્યાણ છે ? સ્વર્ગથી પણ પુણ્યાત્માઓ પુણ્ય ખલાસ થતાં પાછા મૃત્યુલોકમાં આવી પડે છે એવું સાંભળવામાં આવે છે, તો હવે ત્રીજા વરથી તે મૃત્યુતત્ત્વ (મૃત્યુ વિષેની સત્ય સમજ) અથવા આત્મતત્ત્વને જાણી લેવું જોઈએ. તે જાણવાથી પછી કશું બીજું જાણવાનું રહેતું નથી.’

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને ‘આત્મા પરલોકમાં જાય છે કે નહીં ? મરણ બાદ આત્માની શી ગતિ થાય છે ?’ આ આત્મજ્ઞાનની બાબતના ઘણા જટિલ (ગુંચવણવાળા) પ્રશ્નને સમજવાના હેતુથી નચિકેતાએ યમરાજને કહ્યું કે, ‘હે યમરાજ ! મૃત થયેલા મનુષ્યની બાબતમાં એક શંકા છે. કેટલાક કહે છે કે, ‘શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિથી તદ્દન જુદો દેહાન્તર સંબંધી કાંઈ બીજો આત્મા છે.’ કેટલાક બીજા એમ કહે છે કે, ‘એવો કાંઈ સ્વતંત્ર આત્મા છે જ નહીં.’ પ્રત્યક્ષ અથવા તો અનુમાનથી આ વિષયનો કાંઈ નિર્ણય થઈ શકતો નથી. આપ મૃત્યુના અધિપતિ દેવતા છો, તેથી હું આ આત્મતત્ત્વ આપની પાસેથી જાણી લેવા ચાહું છું, ઇચ્છું છું. આ ત્રીજો વર હું માંગી લઉં છું.’

નચિકેતાનો મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રશ્ન સાંભળીને યમરાજ વિચાર કરવા લાગ્યા કે, ‘ઋષિપુત્ર નચિકેતા બાળક હોવા છતાં પણ બુદ્ધિમાન લાગે છે ! કેટલાં બધાં ગૃહ તત્ત્વને તે જાણવા ઇચ્છા કરે છે ? પરંતુ આત્મતત્ત્વ તો યોગ્ય પાત્રને જ બતલાવવું ઉચિત રહે છે. અનધિકારીની સમક્ષ આત્મતત્ત્વને પ્રકટ

કરવાથી હિતને બદલે ઘણું કરીને તેનું અનિષ્ટ(ખરાબ)જ થયા કરે છે તેટલા માટે પ્રથમ પાત્રની પરીક્ષા લઈ લેવી આવશ્યક રહે છે.’

આમ વિચાર કરી યમરાજએ તે તત્ત્વની કઠિનતાની પ્રશંસા કરીને નચિકેતાને તે તત્ત્વ કહેવાનો પ્રસંગ ટાળવાની ઇચ્છા કરી.

તૃતીય પ્રકરણ

નચિકેતાની પહેલી પરીક્ષા

યમરાજએ કહ્યું: ‘દેવોને પણ પહેલા આ વિષયમાં તો સંદેહ થયો હતો. આ આત્મતત્ત્વને સમજવો એ કાંઈ સહેલી વાત નથી. આ તો ઘણો સૂક્ષ્મ, ગહન વિષય છે. તેથી હું નચિકેતા ! તું કાંઈ બીજો વર માંગી લે. આ વરને માટે મને તું રોકી રાખ નહીં, મને આગ્રહ કરીશ નહીં.’

વિષયની કઠિનતા(અધરાપણા)નું નામ સાંભળીને નચિકેતા ગભરાયો નહીં, પરંતુ પહેલા કરતાં પણ વધારે દૃઢતાથી કહેવા લાગ્યો કે, ‘હે મૃત્યુદેવ ! પૂર્વકાળમાં દેવતાઓને પણ જ્યારે આ વિષયમાં સંદેહ થયો હતો અને જ્યારે આપ પણ કહો છો કે, આ વિષય કાંઈ સહેલો નથી, ત્યારે તો મને આ વિષયનો સમજાવનારો આપના જેવો બીજો વક્તા, શોધવા જતાં પણ, કાંઈ મળી નહીં શકે. આપ બીજો કાંઈ વર માંગી લેવા માટે મને કહો છો; પરંતુ હું સમજું છું કે, આની તુલનામાં, સરખામણીમાં આવે એવો કાંઈ બીજો વર છે જ નહીં. કારણ કે, આજ કલ્યાણની પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ છે, માટે મને આ જ સમજવો.’

કાંઈ વિષય જ્યારે નહીં બતલાવવો હોય ત્યારે સૌથી પહેલાં તેની કઠિનતાનો ભય દેખાડવામાં આવે છે. યમરાજે પણ નચિકેતાની પરીક્ષા માટે આ વ્યાવહારિક યુક્તિ અજમાવી જોઈ, પરંતુ નચિકેતા તો યમરાજની આ પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ (પાસ) થઈ ગયા. એટલે હવે પછી યમરાજએ તેનાથી પણ વધારે અધરી પરીક્ષા લેવાની ઇચ્છા કરી.

સાધકની પરીક્ષા માટે બે જ મુખ્ય શસ્ત્ર રહે છે—એક ‘ભય’ અને બીજો ‘લોભ.’ નચિકેતા ભયથી નહીં ડગ્યો, બીધો, એટલે હવે યમરાજએ બીજા શસ્ત્ર, લોભનો પ્રયોગ તેના પર કર્યો.

નચિકેતાની બીજી પરીક્ષા

યમરાજએ કહ્યું: ‘હે બાળક ! તમે આવો વર મેળવીને શું કરશો ? તમે તમારે આ સુખની વિપુલ, વિશાળ સામગ્રીઓને લઇ લો:—સો સો વર્ષના આયુષ્યવાળા પુત્ર પૌત્રો માંગો. ગાય આદિ બહુ પ્રકારનાં પશુધન, હાથી, સુવર્ણ, ઘોડા અને વિશાળ પૃથ્વી પરનું રાજ્ય માંગો અને તે સર્વ ભોગવવા માટે જેટલા વર્ષ જીવવાની ઇચ્છા થાય તેટલાં વર્ષો લગી જીવતા રહો.

એટલું જ નહીં, પણ તેના સમાન કોઇ બીજો વર ચાહે તો તે અને પુષ્કળ ધનની સાથે લાંબું આયુષ્ય પણ માંગી લો; અધિક શું ? આ વિશાળ પૃથિવીના તમે સમ્રાટ થઇ જાઓ. હું તમારી સર્વ સારી સારી કામનાઓના ઇચ્છાનુસાર ભોગવવાવાળા તમને બનાવી દઉં છું.

આનાથી પણ વધુ જે જે ભોગ મૃત્યુલોકમાં દુર્લભ છે, તે સર્વ તમે તમારી ઇચ્છાનુસાર માંગી લો. આ રથો સહિત અને વાઘો-વાજાંનો સહિત સુંદર રમણીઓ છે, તેવી સુંદરીઓ મનુષ્યોને નથી મળી શકતી. મારા દ્વારા તમને અપાયેલી આ સર્વ રમણિયોથી તમે તમારી સેવા કરાવો. (આ સુંદર રમણિયો તમારી છે, તેમની પાસેથી તમો સેવા લો.) પરંતુ હે નચિકેતા ! મને મરણ સંબંધી (મૃત્યુ થયા પછી આત્મા રહે છે કે નહીં) હવે પ્રશ્ન ન પૂછો.

સંસારમાં એવો કાણુ છે કે જે વિના માગે આટલી બધી ભોગ સામગ્રીઓ અને તે સર્વ ભોગવવાને માટે લાંબું આયુષ્યવાળું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય તો પણ તે સર્વને ઇચ્છે નહીં ? આ સર્વ સાંભળીને જ મોંઢામાંથી લાળ ટપકવા લાગી જાય, પરંતુ સદસદ્ધિવેકવિચાર અને ભક્તિ જ્ઞાન વૈરાગ્યની ઉચ્ચ ભૂમિ પર પહોંચી ગયેલા નચિકેતા અટક અને અચળ હતા.

યમરાજનાં પ્રલોભનોની તેના મન પર કોઇ અસર નહીં થઇ. સત્ય છે કે:—

‘રમાવિલાસ રામ અનુરાગી, તજત વમન ઇવ નર બડભાગી.’

‘જે મહાભાગ્યશાળી રામના પ્રેમીજન ભક્ત છે, તે રમાના વિલાસને (ભોગોને) વમન (ઉલટી)ના સરખા ગણીને તેનો ત્યાગ કરી દે છે.’

જેણે એક વાર વિશ્વવિમોહન મનોહર ઝાંખીની અનોખી છટા જોઈ લીધી છે, તે પછી વિષયો ભણી બૂલથી પણ જોતો નથી. નચિકેતાએ કહ્યું કે; ‘હે મૃત્યુ ! આપે જે ભોગ્ય વસ્તુઓનું વર્ણન કર્યું, તે વસ્તુઓ આવતી કાલ સુધી રહેશે કે નહીં, તે બાબતમાં પણ શંકા છે. તે ભોગ્ય વસ્તુઓ તો મનુષ્યની સર્વ ઇન્દ્રિયોનાં તેજને હરણુ કરી લે છે. વળી આપે જે દીર્ઘ જીવન આપવાનું જણાવ્યું તે પણ અનન્ત કાળની તુલનામાં તો બહુ જ થોડું છે. જ્યારે બ્રહ્માનું જીવન પણ અધ્યકાળનું છે, તો બીજાંઓની તો વાત જ શું કરવી ? એટલા માટે હું આપ આપવા માંગો છો તે સર્વ નથી ચાહતો. આપના રથ, હાથી, ઘોડા અને નાચ ગાન કરનારી રમણિયો આપની જ પાસે રહેવા દો.’

‘ધનથી મનુષ્ય ક્યારે પણ તૃપ્ત નથી થતા; જ્યાં કેવળ કામનાનો જ વિસ્તાર હોય, ત્યાં તૃપ્તિ કેવી ? ભોગવિલાસની તૃણામાં અભાવ અને અપૂર્ણતામાં અતૃપ્તિ અને આકાંક્ષાઓ સિવાય બીજું શું રહી શકે છે ? તેથી જ મને તો તે આત્મતત્ત્વરૂપ વર જ જોઈએ ! ભક્ષા ! અન્નર અને અમર દેવતાની સમીપ આવીને નીચેના મૃત્યુલોકના જરા મરણુ ધર્મવાળો કોણ એવો મનુષ્ય હશે કે જે અસ્થિર અને પરિણામે દુઃખ આપનાર વિષયોને ઇચ્છે ? શરીરનું સૌન્દર્ય અને વિષયભોગના પ્રમાદોને અનિત્ય અને ક્ષણભંગુર સમજીને પણ કોણ એવો સમજદાર હશે કે જે સંસારના દીર્ઘ જીવનથી આનંદ માને ? એટલા માટે જ હે મૃત્યુ દેવ ! જેના વિષે લોક સંશય કરે છે, જે મહાન પરલોકના વિષયમાં નિર્ણયાત્મક આત્મતત્ત્વ વિજ્ઞાન છે, તે જ મને કહો.’

આ આત્મતત્ત્વ સંબંધી વર ગૃહ હોવા છતાં પણ નચિકેતા તેના સિવાય બીજો (અજ્ઞાની પુરુષો ઇચ્છા કરે એવો) અનિત્ય વર નહોતા માગતા-

આત્મજ્ઞાનનો અધિકારી કોણ ?

આ અભિપરીક્ષામાં પણ નચિકેતા તો ઉત્તીર્ણ (પાસ) થઈ ગયા. યમ-રાજા હવે તો નચિકેતાને આત્મજ્ઞાનના પૂરા અધિકારી સમજવા લાગ્યા. વાસ્ત-

વર્મા જે આ માયામય જગતના સર્વ સુખોનું મનોહર ચિત્ર, ધનનું જખરું પ્રલોભન, રમણિયોનું રમણીય પ્રણયબંધન અને કમનીય કીર્તિની કામના આદિ સર્વ પદાર્થને આત્મજ્ઞાનની તુલનામાં, સરખામણીમાં કાગડીની વિષા પ્રમાણે અથવા તો ઝેરના લાડુઓની સમાન અત્યંત હેય અને ત્યાજ્ય સમજે છે; જે આ લોક અને પરલોકના મોટામાં મોટા ભોગોને તુચ્છ સમજીને સર્વને લાત મારી શકે છે, તે જ આત્મજ્ઞાનનો ખરેખરો અધિકારી છે. પરંતુ જે કાડી કાડીને માટે જન્મ જન્માંતર સુધી વૈરભાવને આશ્રય આપવાને તૈયાર રહે છે અને કામ વખતે આત્મજ્ઞાન સિવાય ખીજી વાત નથી કરતા તેવા લોકો કેવા અધિકારના ગ્રાણી હોય છે, તે બાબતનો સુસ્ત વાંચક પોતે જ વિચાર કરી લે. વિષયો પરનો વૈરાગ્ય, સાધુ પુરુષોની સંગતિ અને ભજન સાધનના પ્રભાવથી પહેલા આત્મજ્ઞાનનો અધિકાર મેળવીને ત્યાર પછી તેની પ્રાપ્તિને માટે પ્રયત્ન કરવાની ઇચ્છા રાખવી; નહીં તો ઉભય તરફથી ભ્રષ્ટ થવાની જ વિશેષ સંભાવના છે.

શ્રેય અને પ્રેય

યમરાજાએ નચિકેતાને પરમ વૈરાગ્યશીલ, નિડર અને ઉત્તમ અધિકારી સમજીને પરમ પ્રસન્ન થઈને કહ્યું: ‘હે નચિકેતા ! એક વસ્તુ શ્રેય (પરલોકના કલ્યાણની) છે અને ખીજી વસ્તુ પ્રેય (ઇહ લોકના કલ્યાણની) છે. (શ્રેય મનુષ્યના વાસ્તવિક ખરેખરા કલ્યાણ મોક્ષનું નામ છે અને પ્રેય તે સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, માન વગેરે પ્રિય લાગનારા સંસારી પદાર્થોનું નામ છે.) આ બંનેનું ભિન્નભિન્ન પ્રયોજન છે અને તે પોતાનાં પ્રયોજનમાં, હેતુમાં મનુષ્યોને બાંધે છે. આ બેમાંથી જે શ્રેયને ગ્રહણ કરે છે તેનું કલ્યાણ થાય છે (મોક્ષમાં પરિણમે છે) અને જે પ્રેયની પસંદગી કરે છે તે સર્વ ધન ધાન્ય, માન પાન આદિમાં ફસાઈને, લપટાઈને પુરુષાર્થથી ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે.

‘શ્રેય અને પ્રેય બેમાંથી મનુષ્ય ચાહે તેને તે ગ્રહણ કરી શકે છે. બુદ્ધિમાન પુરુષ શ્રેય અને પ્રેય બંનેના ગુણદોષને પૂર્ણ રીતે વિવેકપુરઃસર સમજીને તેનું પૃથક્કરણ કરે છે અને દૂધ પાણી જુદા કરવાની શક્તિ ધરાવનાર હંસની માફક પ્રેયનો ત્યાગ કરીને શ્રેયને ગ્રહણ કરે છે. પરંતુ

મૂર્ખજન યોગક્ષેમને માટે એટલે પોતાને પ્રાપ્ત થયેલાં સ્ત્રી, પુત્ર, ધન વગેરેની રક્ષા અને નહીં મળેલા ભોગ્ય પદાર્થોની પ્રાપ્તિ માટે પ્રેયને જ ગ્રહણ કરે છે. હે નચિકેતા ! તને મેં વારંવાર પ્રલોભનો બતલાવ્યાં છતાં પણ પ્રિય સ્ત્રી, પુત્ર વગેરે અને પ્રિય લાગનાર અપ્સરાદિ સર્વ ભોગ્ય વિષયોને અનિત્ય, ક્ષણિક, નાશવંત સમજીને તેં છોડી દીધાથી આ દ્રવ્યમયી નિકૃષ્ટ, નીચી ગતિને તું પ્રાપ્ત નહીં થયો; તારી અધોગતિ નહીં થઈ. ધણું ખર્ચ તો આ નિકૃષ્ટ ગતિમાં જ મનુષ્યોનો મોટો ભાગ હુખી રહે છે, રચ્યોપચ્યો રહે છે.’

આ સંવાદથી મહારાજાએ નચિકેતાને વિવેક અને વૈરાગ્યની વિશેષ પ્રશંસા કરી વિત્તમયી સંસારગતિની નિન્દા કરી સંભળાવી અને સાથે સાથે વિવેક, વૈરાગ્યસંપન્ન મનુષ્ય જ બ્રહ્મજ્ઞાતા, પરમાત્મા સંબંધીના જ્ઞાનના અધિકારી છે, તેનું પણ સ્વયન કરી દીધું.

વિદ્યા અને અવિદ્યા

આ વાતચીત થયા પછી શ્રેય અને પ્રેયનાં એક બીજાથી જુદાં રૂળ હિતપન્ન થવાનાં કારણની મીમાંસા, ચર્ચા કરતા કરતા યમરાજા કહેવા લાગ્યા;—

‘વિદ્યા અને અવિદ્યા (જ્ઞાન અને અજ્ઞાન) આ બે પ્રસિદ્ધ છે. તે બંને એકબીજાથી અત્યંત વિપરીત અને ભિન્ન ભિન્ન દિશા તરફ ધસડી લઈ જનાર છે. હે નચિકેતા ! હું તને વિદ્યાનો અભિલાષી માનું છું, કારણ કે તને બહુ મોટા મોટા ભોગો પણ લલચાવી શકતા નથી. અવિદ્યામાં મગ્યા રહેલા લોક તો પોતાને બહુ મોટા બુદ્ધિમાન અને પંડિત માને છે, પણ તે તુચ્છ ભોગોની ઇચ્છા કરવાવાળા મૂઢજન, આંધળાના દોરવેલા આંધળાની ટોળીની માફક, ચારે તરફથી ઠોકરો ખાતાખાતાજ ભટકતા ફરતા રહે છે.’

ખરેખર આજકાલ જગતમાં એવા ઘણા મનુષ્યો છે જે કાંઈ પણ સમજ્યા વિના જ પોતાને મોટા તત્ત્વજ્ઞાની માની બેઠેલા હોય છે. જે તેમનું અંતઃકરણનું ખર્ચ સ્વરૂપ જેવા જઈએ તો તેમનામાં અનેક પ્રકારની કામનાઓનું તાંડવ નૃત્ય ચાલી રહેલું જણાયા વિના નહીં રહે અને તેમની ખાલી વાતોમાં અને તર્કોમાં ક્યાંય પણ બ્રહ્મજ્ઞાનની જરાપણ ત્રુટિ નહીં દેખાય.

યમરાજના કથનાનુસાર આવા પ્રકારના મિથ્યાજ્ઞાનીઓને માટે મોક્ષનાં દ્વાર બંધ રહે છે અને તેમને ફરીફરી આવવા જવાના ચક્કરમાં જ ઠોકરો પર ઠોકરો ખાવી પડે છે. તેમને ‘પુનરપિ જનન’, પુનરપિ મરણ, પુનરપિ જનનીજઠરે શયનમ્’ એમ કેમ થાય છે ? તેનો યમરાજ જવાબ આપે છે:—

‘ધનના પ્રતાપથી મોહિત, પ્રમાદમાં ફૂળી રહેલા મૂર્ખને પરલોક પર શ્રદ્ધા ન હોવાથી તેને કલ્યાણનો માર્ગ દેખાતો જ નથી. તેઓ તો ફક્ત એટલું જ માનતા હોય છે કે, સ્ત્રી પુત્રો વગેરે ભોગોથી ભરચક થયેલો એક માત્ર આ જ લોક, દુનિયા છે; આ સિવાય બીજો પરલોક છે જ નહીં; એવી અવિદ્યાવિલસિત માન્યતાના કારણે તેમને વારંવાર મારે (યમરાજને) આધીન થવું પડે છે.’

યમરાજ ફરીથી બોલ્યા કે; ‘હે નચિકેતા ! આત્મજ્ઞાન, પરમાત્મા સંબંધનું જ્ઞાન કોઈ સાધારણ વાત નથી. ઘણા લોકો તો એવા હોય છે કે, જેમને કાંતે આત્માના સંબંધની વાતો પણ પડતી નહીં હોય ! કેટલાક લોકોને સાંભળીને પણ તેનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. આત્મા સંબંધીના આશ્ચર્યરૂપ બોલનાર, વાત કરનાર કોઈક જ સ્થળે કોઈને મળી જાય છે અને અ આત્માને પ્રાપ્ત કરવાવાળા પણ કોઈ જવસેજ સ્થળે કોઈ એક નિપુણ પુરુષને જ મળે છે. આ પ્રમાણે કોઈ નિપુણ આચાર્ય પાસેથી શિક્ષા પ્રાપ્ત કરવાવાળા કોઈ વિરલા જ આશ્ચર્યરૂપ મનુષ્ય આત્માને જાણવાવાળા હોય છે.’ (ગીતા. અ. ૨. ૨૯ મો શ્લોક આ આશયનો જ છે.)

‘કોઈ સાધારણ મનુષ્યના વિવેચન, પ્રવચનથી આત્માનું યથાર્થ, સમજમાં ઉતરે એવું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. જ્યારે આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કોઈ અનન્ય (અભેદદર્શી) સમર્થ પુરુષ દ્વારા કરવામાં આવ્યો હોય ત્યારે જ આત્મજ્ઞાન થાય છે. કારણ કે આ (આત્મા) સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ હોવાને કારણે સર્વથા અતકર્ચ છે; ખાલી તર્કથી આત્મજ્ઞાન ધ્યાનમાં આવતું નથી. એ તો કોઈ એક અલૌકિક બ્રહ્મજ્ઞાનીના દ્વારા સમજાવવામાં આવ્યું હોય તો જ આત્મજ્ઞાન (સંબંધની સમજ) પ્રાપ્ત થાય છે. હે નચિકેતા ! તને એવા પુરુષની

પ્રાપ્તિ થઈ છે. ખરેખર, તું સત્ય વિચારસંપન્ન છો. તારા જેવા આત્મા સંબંધના જ્ઞાનને જાણવાવાળા જિજ્ઞાસુ મને મળતા રહે.’

ચતુર્થ પ્રકરણ

કર્મકાણ્ડનાં ફળની શુદ્ધકતા

આટલું કહીને યમરાજાએ વિચાર કર્યો કે, જે નચિકેતાના મનમાં કર્મકાણ્ડનાં ફળોની અનિત્યતાના સંબંધમાં હજુ પણ કોઈ સંદેહ, શંકા રહી ગઈ તો તેનું પરિણામ સારું નહીં થાય. એટલા માટે યમરાજાએ કહ્યું:—

‘હે નચિકેતા ! હું જાણું છું કે, ધનનો ઢગલો અનિત્ય (નાશવંત) છે અને અનિત્ય વસ્તુઓથી નિત્ય (હંમેશ રહેવાવાળા) વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આમ જાણવા છતાં પણ મેં અનિત્ય પદાર્થોથી સ્વર્ગસુખના સાધનભૂત નાચિકેત અશ્વિનું ચયન (ઉપાસના) કર્યું છે. તેથી તો મને આ આપેક્ષિક અર્થાત્ અન્યાન્ય (એકબીજાના) પદની અપેક્ષાએ નિત્ય (બહુ કાળ સુધી રહેવાવાળું) યમરાજનું પદ (ઓદ્ધે Post) મળ્યું છે. (પણ મોક્ષપદ મળ્યું નથી.)

‘પરંતુ હે વત્સ ! તું તો સર્વ રીતે શ્રેષ્ઠ છે. તેં તો તે પરમ પદાર્થની પસંદગીમાં સામે આવેલા જગતની છેલ્લામાં છેલ્લી સીમાનો ભોગ, પ્રતિષ્ઠા, યજ્ઞફળરૂપી હિરણ્યગર્ભનું પદ, અભયની મર્યાદા (ચિરકાળ રહેવાવાળું જીવન) સ્તુત્ય અને મહાન્ ઐશ્વર્યને ત્યાજ્ય સમજીને ધૈર્યથી ત્યાગ કરી દીધો છે. ખરેખર, વાસ્તવિકપણે તું ઘણો ગુણસંપન્ન છે.

‘જો કે આ આત્મા—આ નિત્ય પ્રકાશરૂપ આત્મા જીવરૂપથી હૃદયમાં વિરાજમાન છે, તથાપિ સહેલાઈથી તેનાં દર્શન થતાં નથી. કારણ કે તે અત્યંત સૂક્ષ્મ છે, તે અત્યંત ગૂઢ છે, સર્વના જીવોની અંદર પ્રવેશ કરી રહેલો છે, બુદ્ધિરૂપ ગુફામાં છુપાયેલો છે, રાગ દ્વેષ આદિ અનર્થમય દેહમાં રહેલો છે અને તે બધાથી પુરાણો, જીનામાં જીતો છે. જ્યારે કોઈ ધીર પુરુષ આ દેહને અધ્યાત્મ યોગથી એટલે કે ચિત્તને વિષયો પાસેથી ખેંચી લઈને તે આત્મા તરફ વાળે છે ત્યારે જ તેને જાણીને તે મનુષ્ય હર્ષ અને શોક બંનેને તરી જાય છે. કારણ આત્મામાં હર્ષ અને શોકને ક્યાંય પણ સ્થાન નથી. શોક

મોહ તો ખરી રીતે કેવળ બુદ્ધિના વિકાર માત્ર છે. જેણે બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુ આચાર્ય દ્વારા આત્મતત્ત્વનું શ્રવણ કરી તેનું જ્ઞાન સારી પેઠે અવગત કરી લીધું હોય છે અને જેણે ધર્મયુક્ત આ સૂક્ષ્મ આત્માને જડ, નાશવંત શરીરેન્દ્રિય સંઘાતથી અલગ, ભિન્ન, પૃથક્ છે, જુદો છે, એવી પાકી સમજ મેળવી લીધી હોય છે, તે જ આનન્દ ધામને પામીને અતુલ આનંદમાં રમમાણ રહે છે. હું સમજું છું કે, નચિકેતાને માટે પણ તે જ મોક્ષનું દ્વાર ખુલી ગયું છે.’

યમરાજનાં વચનોથી પોતાને આત્મજ્ઞાનનો અધિકારી સમજીને નચિકેતાએ પૂછ્યું: ‘હે ભગવન્ ! આપ જે મારાપર પ્રસન્ન થયા હો તો ધર્મ અને અધર્મથી અતીત (પર), તથા આ કાર્ય અને કારણરૂપ પ્રપંચથી પૃથક્ (જુદા); તેમ જ જ્ઞાત તથા જાણ્યથી ભિન્ન જેવા સર્વ પ્રકારથી, વ્યાવહારિક વિષયોથી અતીત (પર) પરબ્રહ્મને આપ દેખો છો, જુવો છો, અનુભવો છો, તે જ સ્વરૂપ મને પણ બતાવો.’

સાધન અને સ્વરૂપ

નચિકેતાના પ્રશ્નને સાંભળીને યમરાજએ આત્માનું સ્વરૂપ બતાવવા પૂર્વે તેને જાણી લેવાનું સાક્ષાત્ સાધન પ્રણવના ઉપદેશનો આરંભ કર્યો.

પ્રણવ ઉપદેશ

યમરાજ બોલ્યા: ‘સમસ્ત વેદો જેનું પ્રતિપાદન કરે છે, સમસ્ત તપ જેને બતાવે છે, દેખાડે છે એટલે કે જેને જાણવા માટે તપ કરવામાં આવે છે, જેને મેળવવાને માટે ઉપાસક લોકો બ્રહ્મચર્યનું (બ્રહ્મની ચર્યામાં) અનુષ્ઠાન કર્યા કરે છે, તે પદ હું સંક્ષેપમાં તને બતાવું છું, તે ‘ૐ’ છે.

‘પરાત્પર પરમાત્મા જે સર્વ નામોથી પર હોવા છતાં પણ સર્વ નામોમાં સમાયલા છે; જે સર્વથી નામ વિનાના હોવા છતાં પણ અનેક નામોથી બોલાવાયા કરે છે, તે સમસ્ત નામોમાં ‘ૐ’ સર્વ શ્રેષ્ઠ છે. ૐ શબ્દ બ્રહ્મનું પ્રતીક (પ્રતિમા પ્રતિનિધિ) છે. આ અક્ષર જ બ્રહ્મ છે અને તે અક્ષરને બ્રહ્મ સ્વરૂપ સમજી તેની ઉપાસના કરવાથી ઉપાસક જે ચાહે તે તેને મળી રહે છે.

આ ઓંકાર જ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિનું સર્વથી ઉત્તમ ને શ્રેષ્ઠ અવલંબન-સાધન છે અને આ સાધનને જ બરાબર સમજી લેવાથી બ્રહ્મલોકમાં તે ઉપાસકની પ્રતિષ્ઠા (ગૌરવ) થાય છે.’

આત્માનું સ્વરૂપ

આ પ્રકારે પ્રણવ ઉપાસના રૂપી સખળ સાધન બતલાવીને હવે યમરાજ આત્માનું સ્વરૂપ બતલાવતા બતલાવતા કહે છે; ‘આ ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્મા જન્મ પામતો નથી, મરતો પણ નથી; ન તો કોઈ બીજાથી તે ઉત્પન્ન થતો, ન તો કોઈ બીજું તેનાથી ઉત્પન્ન થતું. આ આત્મા અજન્મ છે, નિત્ય છે, શાશ્વત છે અને સનાતન છે. શરીરનો ધાત થવા છતાં પણ તે મરતો નથી. મરવું યા મારવું એ સર્વ વ્યવહાર પાંચભૈતિક શરીરનો છે; આત્મા તો કદિ મરતો પણ નથી, તેમ કોઈ તેને મારી શકતું પણ નથી. શસ્ત્રોથી દેહ કપાઈ જાય છતાં પણ દેહમાં રહેલો આ આત્મા જેવો ને તેવો જ રહે છે. જે પ્રકારે મકાનનો નાશ થવાથી મકાનમાં રહેલું આકાશ નષ્ટ નથી થતું તેજ પ્રમાણે દેહ આદિના નાશથી આત્માનો નાશ થતો નથી.’

એટલા માટે જ યમરાજ કહે છે કે, ‘અજ્ઞાની, મૂર્ખ મારવાવાળો માણસ સમજે છે કે, ‘હું આવે મારું છું’ અને મરવાવાળો સમજે છે કે, ‘હું મરું છું;’ પરંતુ તે બંને સમજતા હોતા નથી. કારણ કે, આ આત્મા, ન તો કોઈને મારે છે અને ન તો કોઈથી તે મરે છે.’

આત્મા ‘જે સ્વદમથી પણ સ્વદમતર છે અને મહાનથી પણ મહત્તર છે, જે જીવની હૃદય ગુફામાં છુપાયેલો છે’-તેને તો જે કામનાઓથી રહિત હેય છે તે જ જોઈ શકે છે જે નિઃકામ હોય છે તે જ તેને નિરખી શકે છે; જે કર્મોની સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં, કર્મોની સફળતા અને નિષ્ફળતામાં સમાન ચિત્તવાળો રહે છે; જેને પુત્ર, ધન, દારાની પ્રાપ્તિ અથવા તો વિનાશ વેળાએ હર્ષ કે શોક થતો નથી; પ્રત્યેક અવસ્થામાં પરમાત્માની એક અનન્ત સત્તાને પૂર્ણપણે સમજી લીધેલી હોવાને લીધે જે શાંતચિત્ત અને સ્થિર મનવાળો રહે છે, તે જ ભક્ત પરમેશ્વરને દરરોજના વ્યવહારમાં અનુભવી શકે છે. પરંતુ જેઓ આ પ્રકારના નથી હોતા તેમને આત્માનું દર્શન થતું નથી. કારણ કે, આ

આત્મા નિશ્ચલ હોવા છતાં પણ દૂર સુધી પહોંચી શકે છે, સુતો હોવા છતાં પણ સર્વત્ર જઈ શકે છે; વિદ્યા અને ધનાદિ મદ્યુક્ત હોવા છતાં મદ-રહિત છે. આવા પ્રકારના આત્માને મારા (યમરાજ) સિવાય બીજો કાણ જાણી શકે તેમ છે ?

આ આત્મા બધાં અનિત્ય, નાશવંત શરીરોમાં રહેવા છતાં પણ પોતે શરીરરહિત છે; સમસ્ત અસ્થિર વસ્તુઓમાં વ્યાપીને રહેલો હોવા છતાં પણ સદા સ્થિર છે; આ નિત્ય અને મહાન્ વિશુ આત્માને જે ધીર વીર પુરુષ જાણી લે છે તે જ શોકને તરી જાય છે; તેને જ શોક થતો નથી.

આત્મજ્ઞાન કેને થઈ શકે ?

આ એક જ આત્મા બધી બાજુએથી સર્વમાં આકુળવ્યાપક હોવા છતાં પણ ‘ન તો વેદના પ્રવચનથી આ પ્રાપ્ત થતો, ન તો વિશાળ બુદ્ધિથી મળી શકતો, અને કેવળ જન્મભર શાસ્ત્રોના શ્રવણ કરવાથી પણ મળતો નથી.’ તે તો મળે છે તેને જ કે, જે તેને મેળવી લેવાને માટે પરમ વ્યાકુળ ઇતેન્નર થઈ જાય છે અને મળે છે પણ તેને કે ‘જેનો આ સ્વપ્રકાશ આત્મા પોતે સ્વીકાર કરી લે છે અને જેની પાસે પોતાનું ‘યથાર્થ’ સ્વરૂપ પ્રકટ કરી દે છે.’

જ્યાં સુધી પરમાત્માને મેળવી લેવાને માટે હૃદયમાં આકુળવ્યાકુળતા અને અધીરાઈ ઉત્પન્ન નથી થતી, જ્યાં સુધી સાધક નિષ્કામ સાધનથી સંપન્ન નથી થઈ જતો, જ્યાં સુધી પરમાત્માના નિત્ય સ્વરૂપની સાથે તેના મનનો સર્વથા સંયોગ નથી થઈ જતો, ત્યાં સુધી તેની સર્વ વાતો અને સર્વ ક્રિયાઓ શુદ્ધ અને વ્યર્થ હોય છે. આવા પુરુષનું જ્ઞાન કેવળ મૌખિક અને લોકરંજક માત્ર હોય છે, તેથી કાંઈ લાભ તેને પોતાને નથી થતો. ‘જે પાપોમાં રચ્યોપચ્યો હોય છે, જે દમ, શમ તથા ચિત્તવૃત્તિઓનાં નિરોધ રૂપ સમાધિ વિનાનો હોય છે; જેનું મન અશાન્ત હોય છે, તેને કેવળ તેના પાણ્ડિત્યની પ્રચુરતા અને તર્કની તીક્ષ્ણતાથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર નથી થઈ શકતો. પણ જે શમ દમ આદિ ગુણોથી યુક્ત હોય છે, જે શુદ્ધ, સંયત અને સમાહિત ચિત્તવાળો છે, જે ઇન્દ્રિય લાલસાઓથી વિરક્ત છે અને જેણે શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસન દ્વારા (પરમાત્માનું) અભેદ રૂપ પ્રજ્ઞાન પ્રાપ્ત

કરી લીધું છે તેજ તે પ્રજ્ઞાનના દ્વારા તે આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે—‘ પ્રજ્ઞાનેન
એનમ્ જાન્તુયાત્ ’ ।

જે સાધનસંપન્ન નથી, તેને આત્માની પ્રાપ્તિ નથી થઈ શકતી. આ
વાત પૂરવાર કરવાને માટે યમરાજે ફરીથી કહ્યું કે, ‘હે નચિકેતા ! જીવો,
બીજાઓની તો વાત જ શું કહેવી ? જે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય સમસ્ત
ધર્મોના રક્ષક અને પ્રાણસ્વરૂપ છે, જે આટલા બધા શ્રેષ્ઠ છે તેઓ પણ તે
પરમાત્માનો ભાત (‘અન્ન’) બની જાય છે. સર્વેનો સંહાર કરવાવાળું મૃત્યુ પણ તે
પરમાત્માના ભોજનનું ઉપસેયન અર્થાત્ લોભુ (શાકભાજી) બની જાય છે. એવા
તે મોટા મહિમાવાળા પરમાત્માને સંસારના ભોગોમાં આસક્ત અને સાધન
વિનાના મનુષ્ય કેવી રીતે જાણી શકે કે તે (પરમાત્મા) ‘આવા પ્રકાર’ના છે ?’

પંચમ પ્રકરણ

અભિવિદ્યા અને બ્રહ્મવિદ્યા

આત્મા અને પરમાત્માનો નિર્ણય કરીને યમરાજાએ શિષ્યન ચિકેતાને કર્મથી
અભિવિદ્યા અને જ્ઞાનથી બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ બતાવવાને માટે કહ્યું:—‘જે
યજ્ઞમાનને દુઃખ--સાગરના પેલે પાર લઈ જવાને માટે પુલની ગરજ સારે છે
તેજ નાચિકેત અગ્નિ છે—અને જે સંસાર સાગરની પેલે પાર તરી જવાની
પ્રયત્નાવાળાઓને માટે પરમ આશ્રય સ્વરૂપ છે તેજ અક્ષર પરબ્રહ્મ છે.
કર્મની દ્વારા અપરબ્રહ્મને અને જ્ઞાનની દ્વારા પરબ્રહ્મને (જાણવા) જાણી લેવા
જોઈએ. જીવની મુક્તિને માટે જેટલા રસ્તા (માર્ગો) છે તે સર્વેમાં જ્ઞાન જ
સર્વથી મુખ્ય (પ્રધાન) છે.’

આત્માનું (રૂપક) આલંકારિક વર્ણન

ત્યાર પછી યમરાજાએ આત્માનું રથી રૂપે વર્ણન કરતાં કરતાં કહ્યું:
શરીર રથ છે, આત્મા રથનો સ્વામી (માલિક) છે, બુદ્ધિ સારથી (રથ
હાંકનાર) છે અને મન લગામ છે, એમ સમજો. શ્રોત્ર ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયો
ઘોડા છે, શબ્દ સ્પર્શ વગેરે વિષય જ આ ઘોડાઓને દોડવા માટેનું મેદાન
છે અને શરીર, ઇન્દ્રિયો તથા મનથી યુક્ત (જોડાયેલો) આત્માને લોકતા કહે છે.

ઘોડાઓથી જ રથ ચાલે છે, પરંતુ લગામ હાથમાં પકડી રાખેલા બુદ્ધિ-માન સારથીનું કામ તે રથને ચાહે તે તરફ લઈ જવાનું છે. ઇન્દ્રિય રૂપી બળવાન અને પ્રમથનકારી (તોફાની) ઘોડાઓ વિષયરૂપી મેદાનમાં મન કાવે તેમ દોડવાની ઇચ્છા રાખતા હોય, પરંતુ જે બુદ્ધિરૂપી સારથી મનરૂપી લગામને જોરથી ખેંચીને તે લગામને (મનને) આપણા પોતાના તાબામાં રાખે છે, તે ઘોડાઓની (ઇન્દ્રિયોની) તાકાત નથી કે તે મનરૂપી લગામની સાહાય્ય વિના ચાહે તે તરફ દોડવા લાગે.

આ વાત તો સર્વેને સુવિદિત છે કે, જ્યારે મન તેમની (ઇન્દ્રિયોની) સાથે હોય છે, ત્યારે જ ઇન્દ્રિયો ખરી રીતે વિષયોને ગ્રહણ કરી શકે છે. (જ્યારે મન ઇન્દ્રિયોની સાથે હોય છે ત્યારે જ ઇન્દ્રિયો વિષયોનું સેવન કરી શકે છે. મન વિનાનું ઇન્દ્રિયોનું બધું મહાલવું ફોગટ રહે છે.) જે તરફ લગામનો ઇશારો હોય છે, ઘોડાઓ તે જ તરફ દોડતા હોય છે; પરંતુ આ લગામને ઠેકાણે સરખી રાખવાનું કામ સારથીનાં બળ, બુદ્ધિ અને માર્ગના, રસ્તાના પૂરા ખરા જ્ઞાન પર અવલંબે છે. જે બુદ્ધિરૂપ સારથી વિવેકપૂર્ણ સ્વામીનો આજ્ઞાધારી, લક્ષ્ય પર સદા સ્થિર, બળવાન અને ઇન્દ્રિયરૂપી અશ્વોને સંચાલન કરાવવાની ક્રિયામાં નિપુણ, હોંશિયાર નથી રહેતો તો ઇન્દ્રિયરૂપી દુષ્ટ, ખરાબ હડીલા ઘોડાઓ તેના (બુદ્ધિના) તાબામાં ન રહેતાં લગામને (મનને) આપણા તાબામાં કરી લે છે અને પરિણામે તે રથને, રથમાં બેસનાર માલિકને અને સારથી સહિત સર્વેને ચાહે તેવા ખરાબ સ્થાનમાં લઈ જઈને ફેંકી દે છે. પરંતુ જેની બુદ્ધિમાં સદસદ્વિવેક પારખવાની શક્તિ હોય છે, જેનું મન એકાગ્ર અને સમાહિત (સ્વસ્થ-સ્વાધીન) હોય છે, તેની ઇન્દ્રિયો સારા ઘોડાઓની માફક બુદ્ધિરૂપ સારથીને વશ રહે છે.

જેનું મન નિઘ્ર-રહિત છે, જે અવિવેકી છે અને જે સદા અપવિત્ર (અશુદ્ધ) છે, એવા રથીઓને (જીવાત્માઓને) પોતાના લક્ષ્ય-પરમપદ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ નથી થતી. તેમને તો વારંવાર કષ્ટમય જન્મમરણરૂપ સંસારમાં જ ભટકવું પડે છે, પરંતુ જે વિવેકી (સાફ શું અને નરસું શું તે પારખનાર) છે, જેનું મન નિઘ્રહીત (કાબુમાં) છે, જે સદા શુદ્ધ પવિત્ર રહે છે, તેને જ

પાછો ફરી જન્મ ગ્રહણ નથી કરવો પડતો. તેઓ આવા પરમપદને મેળવે છે, પામે છે. જેનો બુદ્ધિરૂપ સારથી વિવેકી છે, જેની મનરૂપ લગામ સ્થિર છે, જેના ઇન્દ્રિયરૂપી ઘોડા લગામની સાથેસાથ વિવેકમય બુદ્ધિના તાબામાં છે તે જ આ રથ (શરીર) ની સહાયતાથી સંસારસાગરની પેલે પાર પોતાના લક્ષ્ય સ્થાનપર અનાયાસે જઈ પહોંચે છે અને તે જ ‘તત્ત્વ વિષ્ણોઃ પરમં પદમ્ વિષ્ણુત્વં પરમપદ છે.’

જ્ઞાનસ્વરૂપ ઈશ્વર

યમરાજાએ ફરીથી કહ્યું કે, ‘ઇન્દ્રિયોથી તેમના (ઇન્દ્રિયોના) વિષય શ્રેષ્ઠ છે, વિષયોથી મન શ્રેષ્ઠ છે, મનથી બુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ છે, અને બુદ્ધિ કરતાં પણ મહત્ત્વ શ્રેષ્ઠ છે. મહત્ત્વથી અવ્યક્ત શ્રેષ્ઠ છે અને તે અવ્યક્તથી પણ પુરુષ (પરમેશ્વર) શ્રેષ્ઠ છે. બસ, આ પુરુષથી પરે કોઈ તત્ત્વ જ છે નહીં—સા કાષ્ટા, સા પરા ગતિઃ। આજ અંતિમ સીમા છે, આ જ પરમ ગતિ છે, પરંતુ આ કેવળ સૂક્ષ્મ દર્શિયોની દ્વારા સૂક્ષ્મ વસ્તુના નિરૂપણમાં નિપુણ એકાત્રતાવાળી બુદ્ધિથી જ જોઈ શકાય છે, અનુભવમાં લાવી શકાય છે.

એટલા માટે જ ‘ઉત્તિષ્ઠત, જાગ્રત, પ્રાપ્ય વરાન્ નિબોધત ।’ ઉઠો, જાગૃત થાવ, અને મહાપુરુષોની પાસે જઈને તે તત્ત્વને જાણી લો.

બુદ્ધિમાન લોક આ માર્ગને તરવારની ધાર પર ચાલવા સમાન છે એમ દેખાડે છે.

ઇન્દ્રિયો બહિર્મુખી છે, તેટલા કારણે જ તે કેવળ બહારની વસ્તુઓને જ જોઈ શકે છે, અંતરાત્માને નથી દેખતી. કોઈ વિરલો જ વિવેકસંપન્ન પુરુષ અમૃતત્વની શુભ ઇચ્છાથી આ ઇન્દ્રિયોને અંતર્મુખી બનાવીને અંતરાત્માનું જ્ઞાન કરી લે છે, અંતરાત્માને જોઈ શકે છે. અજ્ઞાની લોક બાહ્ય વિષયો ભણી જ દોડે છે અને તેથી કરીને સર્વત્ર બ્યાપી રહેલા મૃત્યુની જાળમાં ફસાઈ બદ્ધ થઈ જાય છે, પરંતુ જ્ઞાની વિવેકી પુરુષ તે અમૃતત્વને સારી પેઠે જાણી લઈને આ અનિત્ય નાશવંત ક્ષણભંગુર પદાર્થોથી નિત્ય વસ્તુની પ્રાર્થના કરતા નથી.

જે અહીં (કાર્યમાં) છે, તે જ ત્યાં (કારણમાં) પણ છે, પરંતુ જે ઉપાધિયોના સંબંધી અને ભેદજ્ઞાનનું કારણ અવિદ્યા(અજ્ઞાન)ના પ્રભાવથી તે અભિન્ન સ્વરૂપ બ્રહ્માને નાના, અલગ અલગ રૂપોમાં ભિન્ન સ્વરૂપે જોય છે, મૃત્યોઃ સઃ મૃત્યું આપ્રોતિ તે વારંવાર મૃત્યુને (જન્મ મરણને) જ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કેવળ વિચારથી જ (જ્ઞાનથી જ) થઈ શકે છે. તેમાં કિંચિત્ પણ ભેદ હોતો નથી. જેને આમાં (બ્રહ્મમાં) ભેદ દેખાય છે તેને વારંવાર મૃત્યુનું શરણ લેવું પડે છે. જેમ શુદ્ધ જળમાં શુદ્ધ જળ મેળવવાથી બન્ને મળીને એક રસ તન્મય થઈ જાય છે, તે જ પ્રકારથી આત્મદર્શી પુરુષનો આત્મા પરમાત્માને મળી જવાથી બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે.

૫૪ પ્રકરણ

મૃત્યુ પછીની સ્થિતિ

યમરાજએ આગળ વધતાં ફરી કહ્યું: ‘હે નચિકેતા! હું પ્રસન્ન થઈને તને આ અત્યંત ગોપનીય સનાતન બ્રહ્મ-તત્ત્વ બતાવી રહ્યો છું:—મૃત્યુની પછી જીવનું શું થાય છે તે તું સાંભળ.

જેનાં જેવાં કર્મ અને જેવી વાસના હોય છે અને જેનું જેવું જ્ઞાન હોય છે, તેની પ્રમાણે કેટલાક તો મૃત્યુ પછી માતાના ગર્ભમાં સ્થાન લે છે અને કેટલાક બાપડા મૃત્યુ પછી વૃક્ષ પાષાણ વગેરે સ્થાવર ચોનિને પામે છે. જ્યારે સમસ્ત પ્રાણી માત્ર નિદ્રાગ્રસ્ત થાય છે ત્યારે જે એક નિર્ગુણ, જ્યોતિર્મય બ્રહ્મ સુપ્રકાશિત રૂપથી જગૃત રહી સમસ્ત વિષયોને પ્રકાશિત કરે છે, તે જ શુદ્ધ છે, તે જ બ્રહ્મ (તત્ત્વ) છે. તેનું નામ અમૃત છે, તેના સિવાય બીજું કોઈ છુપાયલું બ્રહ્મ હોતું નથી. પૃથ્વી આદિ સર્વે લોકલોકાંતર તેનામાં જ અવસ્થિત થઈ રહેલાં છે. તેનું અતિક્રમણ (ઉલ્લંઘન) કોઈ પણ કરી શકતું નથી.

અમિ એક જ છે, પરંતુ જે ધણાં ભુવનમાં પ્રવેશ કરવાથી તે જ અમિ જેમ ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓમાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપે દેખાય છે, તેમ, તે જ પ્રકારે સમસ્ત પ્રાણિયોમાં રહેવાવાળો આત્મા એક જ છે, પરંતુ સર્વેમાં ભિન્ન

ભિન્ન રૂપે દેખાય છે. વ્યાપક તેજ તત્ત્વ એક જ છે, છતાં જુદા જુદાં દિવાઓમાં જુદા જુદા તેજ જણાય છે; તેમ આકાશની માફક નિર્વિકાર હોવાના કારણે બહાર પણ તે જ રહે છે. જેવી રીતે એક જ વાયુ લોકમાં પ્રવેશ કરી ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે દેખાય છે, તે જ પ્રકારે સર્વ પ્રાણિયોમાં વ્યાપક એક જ આત્મા ભિન્ન ભિન્ન રૂપે દેખાય છે, તેમ જ બહાર પણ રહે છે. અગ્નિ અને વાયુના ઉપરના બે દાખલામાં ફેર માત્ર એટલો જ છે કે, અગ્નિ તો પ્રકાશ સ્વરૂપ બનીને લોકોમાં પ્રવેશ કરે છે, અને વાયુ પ્રાણસ્વરૂપ થઈને પ્રત્યેક દેહમાં પ્રવેશ કરે છે.

આત્મા-પરમાત્માની ઓળખ

જેમ એક જ સૂર્ય સર્વ લોકોની આખ છે, સારી નરસી સર્વ વસ્તુઓનો પ્રકાશ સૂર્યથી થાય છે, તથાપિ તે સૂર્ય બાહ્ય દોષોથી ક્ષિપ્ત નથી થતો, તે જ પ્રકારે તે આત્મા સર્વવ્યાપી હોવા છતાં પણ જગતના સુખ દુઃખથી લેપાતો નથી, તે જગતથી બહાર (અલગ) અક્ષિપ્ત રહે છે.

સમસ્ત ભૂત પ્રાણિયોમાં અંદર શક્તિ રૂપથી રહેવાવાળો તે આત્મા એક જ છે, તે જ સર્વોત્તમ નિયંત્રક છે, તેજ એકલો અનેક રૂપમાં અનેક રૂપે દેખાય છે. જે ધીર (બુદ્ધિમાન) પુરુષો આ પ્રકારે આત્માને જાણે છે, તેમને જ તેષાં સુખં શાશ્વતં, ન દત્તેરેષામ્ । નિત્ય અવિનાશી શાશ્વત સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે: બીજાઓને નહીં.

જે નિત્યોના પણ નિત્ય છે, જે ચેતનોના પણ ચેતન છે, જે એક જ અનેકોની કામનાઓ પૂર્ણ કરે છે, તે શરીરમાં રહેલા આત્માનો જેને જેને અનુભવ થાય છે તે જ નિત્ય શાશ્વત શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે, બીજા નહીં. જેને સૂર્ય પ્રકાશિત નથી કરી શકતા, જે ચન્દ્રમા અને તારાગણથી પ્રકાશિત નથી થતો, વિજળી જેને પ્રકાશિત નથી કરી શકતી, તેને બિયારા અગ્નિ તો ક્યાંથી જ પ્રકાશિત કરે? જેના પ્રકાશથી જ આ સર્વ (સૂર્ય, ચન્દ્ર, તારાગણ, વિજળી, અગ્નિ વગેરે) પ્રકાશવાન થાય છે, તે પરિપૂર્ણ પ્રકાશન, દિવ્ય જ્યોતિષી સમસ્ત વિશ્વ પ્રકાશિત (દશ્યમાન) થઈ રહ્યું છે.

પરમાત્માની સાત્વિક ધાસ્તી

આ દશ્યમાન સંસારના સમસ્ત પદાર્થો તે પરબ્રહ્મમાંથી નીકળીને તેની સત્તાથી સદા કાંપતા, સાત્વિક ધાસ્તી રાખતા આપણા આપણા નિયત કરેલા, સોંપાયેલા કામોમાં એક સરખા કામે લાગી રહે છે, કારણ કે તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ઉપાડેલા, તૈયાર રાખેલા વજ્રના સમાન, કામ ન કરનારને મહાભયંકર શાસ્તા છે.

(૧) અગ્નિ (દેવ) તેની ધાસ્તીથી તપતા રહે છે, (૨) સૂર્ય (દેવ) તેના ભયથી તપતા રહે છે, તથા (૩) ઇન્દ્ર (દેવ), (૪) વાયુ (દેવ) અને પાંચમો મૃત્યુ (દેવ) પણ તેના ભયથી, તેના ડરથી દોડે છે, કામે લાગે છે.

જે પુરુષ આ શરીરના નાશ થવાની પૂર્વે એટલે જીવન સમયમાં તે આત્માને જાણી લે છે તે મુક્ત થાય છે, નહીં તો સર્ગેષુ લોકેષુ શરીરત્વાય કલ્પતે । આ જન્મમરણશીલ લોકોમાં તેને ફરી ફરી જન્મ ગ્રહણ કરવો પડે છે.

પ્રથમ ભગવાન માટેનો અસ્તિભાવ ઉત્પન્ન કરવાનો એટલે પરોક્ષ રૂપે (અદૃષ્ટરૂપે) પરમાત્માનું અસ્તિત્વ છે; આંખેથી દેખાતા નથી, છતાં ધ્યાનથી, ચિંતવનથી દેખાય છે, એમ પોતાના મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કરવો જોઈએ. આવો નિશ્ચય થયા પછી, તે અસ્તિભાવ ધીરે ધીરે માણસને તત્ત્વ ભાવમાં લઈ જાય છે; પણ અસ્તિભાવ પ્રયત્ન વગર ઉત્પન્ન થતો નથી; ઉદ્યોગ કરવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. ઉદ્યોગ વગર અસ્તિભાવ થતો હોય, તો પશુ-પક્ષીમાં પણ તે રહેવો જોઈએ; પણ પશુપક્ષીમાં તે અસ્તિભાવ જોવા મળતો નથી. શાસ્ત્રકારો કહે છે:—જો અસ્તિભાવ, ઈશ્વર છે એવો ભાવ મનમાં પાડો ઉતરે, તો પછી તેને (ભગવાનને) જોવા જિજ્ઞાસા (છચ્છા) થાય છે, તેથી ઉપાસક જિજ્ઞાસુ થઈ જ્યાં ત્યાં ઈશ્વરને શોધતો રહે છે અને જોતો રહે છે.

જ્યારે મનુષ્યની સર્વ કામનાઓ નષ્ટ થઈ જાય છે, જ્યારે મન સર્વ પ્રકારની મલિનતાઓનો ત્યાગ કરી અત્યંત વિશુદ્ધ પવિત્ર બની જાય છે અને જ્યારે અંતઃકરણની સઘળી વાસનાઓ સંપૂર્ણપણે નષ્ટ થઈ જાય છે, ત્યારે તે મરણધર્મવાળો મનુષ્ય અમર થઈને આ જગતમાં બ્રહ્મને,

પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરીને બ્રહ્માનંદ, નિત્યાનંદમાં મગ્ન, તરબોળ થઈ જાય છે. આ સમયે તેના હૃદયની ('હૃ' અને 'માર')ની સર્વ ગ્રંથિઓ તૂટી જાય છે અને તે અમર થઈ જાય છે.

બસ,—એતાવત્ અનુશાસનમ્ । આ જ સર્વ શાસ્ત્રનો સનાતન ઉપદેશ છે, તેનાથી પરે બીજું કંઈ જ નથી. આવો સદુપદેશ આત્મજ્ઞાન વિષયક સદુપદેશ ગ્રહણ કરી નયિકેતા પૃથ્વી ઉપર પાછો ફર્યો હતો, અને તેણે આ આત્મ-વિદ્યા—બ્રહ્મવિદ્યા જનકલ્યાણ માટે પ્રકટાવી હતી. અને તે ઉપરાંત તેણે સાંસારિક સુધારા વધારા કર્યા હતા તે પુરાણાંતરે પ્રસિદ્ધ છે.*

* નયિકેતાનો પૂર્વ ઇતિહાસ ગુજરાતી પ્રેસના સંવત ૧૯૬૧ ના પંચાંગમાં જુઓ.

શ્રી કૃષ્ણ-અર્જુન યુદ્ધ

અદ્ભુત કલ્પનારસિક પુરાણાતીત સદ્બોધક વાર્તા
કિંમત એક આનો. દોઢ આનાની ટીકાટો મોકલી મંગાવો.

રસિક અને રોમાંચક વાર્તાસંગ્રહ

આત્મહત્યા: કર્તવ્ય કે પાપ !

પુસ્તક કાઢિન સાઈઝ ૫X૭૧૧ ઈંચ.

પ્રથમ ખંડ પૃષ્ઠ ૨૫૦ રૂ. ૨)

દ્વિતીય ,, ,, ,, રૂ. ૨)

બંને ભાગ સાથે રૂ. ૪.

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,

સામુન બિલ્ડીંગ્સ, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ

ઐતિહાસિક નવલકથાઓ

મહારાણી મયાણદલા અથવા ગુજરાતની માતા	૪-૮-૦
પરાધીન ગુજરાત	૩-૦-૦
પ્રતાપી પ્રતાપ...	૨-૦-૦
નાના સાહેબ અથવા સ્વધર્મ માટે પ્રાણાર્પણ	૩-૦-૦
મુરીદે શયતાન અથવા મલબારમાં માપલા અત્યાચાર ૩-૦-૦	
સિતમગર સુલતાન અથવા તલ્વાર કે કુરાન	૩-૦-૦
ઘોઘો અને ચનેસર અથવા કચ્છનો ઠસરી ...	૩-૦-૦
અમરગર્જના	૩-૦-૦
અમરેશરી કટારી અને તોગારી તલવાર	૩-૦-૦
શત્રુંજયનો શ્યામ અને જોગણીનું ખપ્પર	૩-૦-૦
પાટણની પ્રતિષ્ઠા અને કુમારપાળ ભીમદેવ ...	૩-૦-૦
મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ	૩-૦-૦
મહારાજધિરાજ	૩-૦-૦
ગુજરાતનો બુઝાતો દીપક.... ...	૩-૦-૦
ગુજરાતના વેરની વસુલાત	૩-૦-૦
રક્તપિપાસુ રાજકુમારી...	૩-૦-૦

“ ગુજરાતી ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,

સાસુન બિલ્ડીંગ, એલફીન્સ્ટન સર્કલ, કોલ, મુંબઈ

ઉત્તમ નવલકથાઓ

એમ. એ. બનાકે ક્યોં મેરી મિટ્ટો ખરાબ કી!	૨-૦
વિલાયતી વિલાસમાં ફેશનબાઈ ખલાસ ...	૩-૦
સંહિગ્ધ સંસાર અથવા સાધુ કે શયતાન ...	૩-૦
ચુડેલનો વાંસો અથવા	
એક નટીની આત્મકથા ભાગ ૧ લો ...	૪-૦
ચુડેલનો વાંસો અથવા	
એક નટીની આત્મકથા ભાગ ૨ જો ...	૪-૦
નવો જમાનો-અમૃત કે ઝેર ? ...	૪-૦
પ્રતાપી પ્રતાપ ...	૨-૦
ગંગા-એક ગુર્જર વાર્તા ...	૧-૪
દિલ્લીપર હલ્લો ...	૨-૦
હેસ્ટીંગ્સની સોટી ...	૨-૦
પાટણની પ્રભુતા ...	૨-૮
અરાઢમી સદીનું હિંદુસ્તાન ...	૨-૦
શિવાજીની સુરતની લુટ ...	૧-૪

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

સાસુન બિલ્ડિંગ, એલફીન્સ્ટન સર્કલ, કેપ્ટ, મુંબઈ ૧

રા. કનૈયાલાલ મુનશીએ વખાણેલી
વિક્રમની ૨૦ મી સદી

અથવા

આજકાલના હાલહવાલ

ભાગ ૧ હો અને ૨ જો

આ ગ્રંથના રચનાર શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીના દિવાની ન્યાયાધીશ સ્વ. ગોપીલાલ ત્રિલોકચંદ્રસ સહવાળા છે. એમની લેખનીમાં મધુરતા રહેલી છે. તેમણે હાલના હિન્દુસમાજનું એક સુંદર આબેહુબ સંસારી ચિત્ર ખડું કરેલું છે. વાર્તાનો હેતુ ઉત્તમ છે. સાર સદ્બોધક છે. વાર્તાના નાયકો અને નાયિકાઓ કેમ જાણે આપણું પરિચિત ન હોય તેવાં જ વાંચતાં લાગે છે. આ ચાલુ જમાનાની અદ્ભુત સાંસારિક વાર્તા છે. શેઠીઆઓના છોકરાની છટેલાઈ, મીલ એજન્ટોની દાંડાઈ, મુંબઈની સોનેરી ટોળીનાં પરાક્રમો, હાઈ કોર્ટનાં અંધેર અને હાય હાય, નામચીન શેઠીઆઓની અઝલના નમુના અને સંત પુરુષોનું માહાત્મ્ય. આ એક આ જમાનાની રીયલ નવલકથા છે. ખટપટીઆ માણસો કેવી ધાંધલ મચાવે છે, સ્થિરચિત્ત માણસને આખરે કેવો લાભ થાય છે, એ વગેરે અનેક કુતૂહલભરી વાતો એમાં સુંદર રીતે દર્શાવી છે. આ પુસ્તક ૮૦૦ પાનાનું દળદાર છે અને ગુજરાતી ભાષામાં આ એક અપૂર્વ સામાજિક નવલકથા મનાય છે. આવી રસમય સદ્બોધક કથા એકે રચાઈ નથી.

પાકું પુકું કિમ્મત ખંને ભાગના રૂ. ૫-૦-૦.

ગુજરાતી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, સાસુન બિહરીંગ, કોટ, મુંબઈ
એક્ષીન્સ્ટન સર્કલ,

